

көруге болады. Қазақ елінің тәуелсіздігін армандаған, азаттық қозғалыстың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың ұлт-азаттық идеясын ояту жолында тарихи жырлардағы батырлардың ерліктері туралы және азаттық жолында күресіп ерлікпен мерт болған тұлғаларды, билерді жоқтау өлеңдер арқылы, олардың ерлігін тағылым ретінде көрсеткен. Соған байланысты бүгінгі күні ел тағдырын шешетін ұлттық саяси, шығармашылық элитаның рөлі өте жоғары. Бұл жөнінде тарихшы, ғалым Х.Абзановтың мына пікірінің өзектілігі даусыз «...Бүгінгі күні ұлттық идеологияны айқындайтын – Президент, парламент, Үкімет және үкімет мүшелері, Президентке немесе Үкіметке тікелей бағынышты Жоғарғы Сот, ұлттық банк, қаржы полициясы сияқты құрылым басшылары. Ұлттық элитаның осынау тобын саяси элита десек қателеспейміз...»[3; 47]. Осы ұстаным алаш зиялыларының еңбектерінде де айқын көрінеді. Ұлттық идеологияны жасайтын білімді жастар екенін терең түсінген, тарихтың дұрыс жазылуын негіздеген, қазақ қоғамы мен мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан ұлт ұстазы — қазақ балаларының білім алуына ерекше көңіл бөліп, көптеген еңбектер жазған. Сондай пікірінің бірі «...Біз әуелі елді түзетуді, бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек... болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі... жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрып, қайырылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі — бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс...». Мақаланың негізгі идеясы қоғамдағы әділетсіздік білімсіздіктен туады, сондықтан оқу ғана қоғамды өзгертуші күш бола алады. Қазақ жастары ана тілінде сауат ашып, ұлттық білім алған жағдайда отаршылдыққа қарсы азаттық күрестің мәнін түсіне алады деген сенімде болып, халықты рухани оятуға бағытталған.

Қазақ зиялылары өз заманында ұлттық идеологияның негізгі тірегі тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлген және тілге төнген қауіп-қатерді терең түсінген. Оны алаш партиясының бағдарламасының жобасындағы «Билік Һәм сот», «Ғылым-білім үйрету» деген бөлімдерінде қазақ тіліне ерекше көңіл бөлген. Сонымен қатар қазақша оқу мәселелеріне арнайы мақалалар жазғаны газеттің атын «Қазақ» деп қоюы қазақ тілін шектеуге қарсы күрестің бір формасы болды. Олардың пікірінше қазақ тілінің қолдану аясының тарылуы отаршылдықтың ең басты зардаптарының бірі. Сол үшінде олар қазақ тілі, қазақ мәдениеті, қазақ дәстүрі, қазақ тәрбиесі, қазақ жері деген мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан шешу жолында қолдарына қалам алып күресті.

Ахмет Байтұрсынұлының азаттық идеясы жолындағы күрестің рухани көсемі ретіндегі рөлін «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасын дайындаудан да көруге болады. Ол «Алаш» бағдарламасының таптық емес, ұлттық мүдде тұрғысынан, реформаторлық рухта жазылуына ықпал етті. Сонымен қатар бағдарламаның мазмұны қазақ елінің сол кездегі геосаяси, демографиялық жағдайын ескеріп, дайындалды.

Кеңес үкіметі кезінде қазақ революциялық комитетінің төрағасының орынбасары қызметін атқара жүріп, Қазақ автономиясының құрамына барлық қазақ жерін жинаудағы еңбегі ерекше деп санаймыз. Сол кезеңде Челябинск губерниясына еніп кеткен Қостанай уезін қазақ өлкесіне қайтару үшін М. Сералинмен бірге В.И. Ленинге арнайы хат жазып, Советтердің бүкілодақтық атқару комитетінде, РКП (б) Орталық Комитетінде арнайы талқыланудың нәтижесінде 1920 жылы 26 тамызда Қостанай уезі Қазақ автономиясының Торғай облысының құрамына енгізілді. Соның нәтижесінде бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның шекарасы дер кезінде құқықтық тұрғыдан бекітілді.

Қорыта келгенде біз талдаған еңбектердің мазмұнынан Ахмет Байтұрсынұлы ұлы тарихи тұлға және ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалыс идеясының рухани көсемі болғандығын көреміз. Ұлт ұстазы деген атаққа көзінің тірісінде ие болғаны және оның атқарған жұмыстары бүгінге жеткен рухани мұрасы оның азаттық қозғалыс идеясының және ұлттық идеологияның қалыптасу жолындағы рухани көсем болып, мәңгіге қалатындығын дәлелдейді. Оның тарихи маңызы терең еңбектері өз халқының ғана емес, әлем халықтарының мұрасының бір бөлігі болып саналады. Өзге алашордалықтар секілді Ахмет Байтұрсынұлыда қазақ халқының болашақта үлкен жетістіктерге жетіп, бәсекеге қабілетті болатынына кәміл сенді және осы жолда өмірінің соңына дейін қызмет атқарды. Ұлт ұстазының негізгі өсиетінің бірі — рудың намысы емес, ұлттың намысы үшін басқалардан кемшілік көрмей, әлемдік деңгейдегі ұлттық мемлекет болу үшін қызмет жасау деген ұстанымы бүгінгі Қазақстанның мемлекеттік идеологиясының тұғыры болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Шоқай М. Таңдамалы. 1-том/М.Шоқай. — Алматы: Қайнар. — 1998. — 512 б.
2. Нортхаус П. Көшбасшылық: теория және практика /П.Нортхаус.— Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020.— 560 б.
3. Абжанов Х., Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. - Астана: «Ана тіл- Ата тарих», 2007. - 272 б.
4. Қазақ газеті. 1913жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. — Алматы: Арыс, 2009. — 450 б.

БЕЛГІСІЗ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ КӘРІМ ТОҚТАБАЙ

Садылла Н.Д.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, г.ғ.м. Нурпеисова Э.Т.
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

XX ғасыр басында қазақ халқының көрген қасіреті мен азабы, тартқан зардабы аз емес-ті. Зұлматты заманда өмірге келген зиялыларды халықтың зарлы да шерлі, запырануіжайбарақатқалдырмады. Аласапыран заманның кесапаты өз заманынан асып туған асыл ерлердің асқақ арманың аяқ асты етті. Азаттықты аңсаған Алаш азаматтары заманының аждаһасымен ғұмырының ақырғы сәулесі сөнгенше арпалысып өтті. Сол қасіреттің ең ауыры – есіл ерлердің жазықсыз жапа шегуі еді. Сондай алыптардың бірі де, бірегейі Кәрім Тоқтабай болатын. К.Тоқтабай Алаш идеясын қолдаған және жүрегі Алаш деп соққан азаматтардың бірі болды. Есімі ескерусіз қалған Алаш арыстарының атын ардақтап, қолға шам алып, шаң басқан архивтерді ақтару – біздің парыз. Сонымен, көп жылдар бойы халқына беймәлім болып келген Кәрім Тоқтабай кім?

Кәрім Досжанұлы 1892 жылы бұрынғы Торғай облысы, Торғай уезінің Шұбалаң болысында қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Қаламқарасу ауылында дүниеге келген. Ол, Орта жүз Арғын тайпасының Әйдерке руынан. Арғын Әйдеркеден Кәдірімбет, одан Өмірзақ руы тарайды. Осылай Кәрімнің атасы Тоқтабайға келеді. Кәрімнің атасы Тоқтабай – Дәуітбай Қорғанбекпен баталас, Ыбырай Алтынсаринмен дос-жар болған кісі. Тоқтабайдан алты бала тарап, олардың арасында ел есінде Досжан, Есжан, Досмағұл, Мұқан қалса, Есжаннан Батырхайыр, Досжаннан Ғабділкәрім тарайды. Бұл жерде Ғабділкәрім дегеніміз біз қарастыратын Кәрім Досжанұлы Тоқтабай.

Алғаш Ы.Алтынсарин Торғай өңірінде мектеп ашқанда сол мектепке баратын оқушылардың саны жеткіліксіз болған еді. Ы.Алтынсарин Торғайдың маңайындағы Бесқопа деген жерден Тоқтабай деген азаматқа: «Басқа бермесе де, Тоқтабайдың алты баласы бар, соның бірін берсін», – деп сәлемдеме жолдайды. Кәрімнің атасы Тоқтабай Ыбырай атамның ұсынысымен өзінің ауылында «Қосағал» ауылдық мектебін ашып, оның барлық шығынын өзі төлеген. Тоқтабай Досжан, Досмағұл, Мұқан атты балаларын Торғайдағы Ыбырай мектебінде оқытқан. Кәрімнің әкесі Досжан 1871 жылдың 30 қыркүйегінен бастап Ы.Алтынсарин мектебінде оқып, білім алған. Өз заманының сауатты, көзі ашық адамы болған. Ыбырай мектебін бітіргеннен кейін де ағартушыға көмекшілік қызмет атқарады. Алтынсарин мектебі үшін ауыл-ауылды аралап жүріп, дәріс алуға шәкірттерді жинайды. Осындай игілікті іске қатысты Досжанның немересі, Кәрімнің үлкен ұлы Рәшит былай дейді: «Бір жолы мектепке бала тарту мақсатымен Ыбырай Алтынсарин мен Досжан атам бір ауылға келеді. Алғаш меймандостықпен қарсы алып, мектепке балалар жіберуге ықылас білдірген ауыл ақсақалдары кейіннен айнып қалады. Оған себепші – орыстың қанжығаға байлаған санитарлық қапшығы. Ал оның сыртында крест таңбасы бар еді. Мұны көрген ақсақалдар бұлар кәпірлік жолды үлгі тұтып жүр, балаларды да орысша оқытып шоқындырмақ деп қауіптенеді. Ауыл адамдары мектепке бала беруден бас тартады. Мұны Ыбырай мен Досжан кейінірек біледі» [1, 6-11 б].

Халықтың осы ісі Ыбырай мен Досжанды қамықтырғаны анық. Білімді ұрпақтың езгіге төзбейтін, елі үшін күресе алатынын білгенде, сол ауылдың адамдары балаларын мектепке беруден бас тартпаған болар ма еді, кім білсін? Бір білеріміз, жасынан білімге зерек болған Тоқтабай ұрпақтары ел үшін болған егістерден кері шегінбейтін ұрпақ болғаны. Тоқтабай әулеті бала оқыту ісіне жан-тәнімен араласып, белсенді жұмыс атқарған. Тоқтабай ұлдарының барлығы мұғалім атанып, оқушылардың дұрыс қалыптасуына, қазақтың ұлттық танымы мен ұлттық идеясын сіңіруге аяңбай еңбек еткен. Тоқтабай ұлдарынан болашақ Алаш қайраткерлері білім алған. «Қосағал» ауылдық мектебінде Досжан Тоқтабайұлынан білім алған Нұрғали Құлжанов кейін белгілі қоғам қайраткері болды. Досжанның інісі Досмағұл да Ыбырай мектебінде білім алып, кейін Қазанның мұғалімдер семинариясын бітіріп, Қостанай облысының Меңдіқара ауданына қарасты Боровой, Ақсуат мектептерінде орыс тілінің мұғалімі болып ұзақ жылдар қызмет етті. Досмағұлдан білім алған жазушы, атақты ұстаз Спандияр Көбеев «Орындалған арман» атты романында өзінің осы кісіден дәріс алғанын айтып, ол кісі туралы жылы лебіздер жазған [1, 17-21 б].

Жоғарыда айтқандай атасы, әкесі көзі ашық өз заманының білімді адамдары болған. Міне осындай ортадан шыққан жастайынан алғыр Кәрімді әкесі Досжан кезінде өзі оқып білім алған Орынбордағы мұғалімдер мектебіне беріп оқытқан. Кәрім Досжанұлы 1909 жылы Орынбордағы Қазақ мұғалімдер мектебін бітіреді.

Математиканы жетік меңгерген ол 1909 жылдан бастап 1912 жылға дейін қазіргі таңда Қостанай облысы, Жангелді ауданында орналасқан Тосын болыстық мектебінде мұғалім болып жұмыс жасайды. Өзін жұмыста жақсы танытқан ол 1912-1919 жылдары Торғай қаласындағы медресе жанынан ашылған орыс сыныптарының меңгерушісі болып тағайындалады. Сонымен бірге Торғайдың жоғары бастауыш мектебінің математика және физика пәндерінің оқытушысы қызметін атқарады. Мұғалімдік қызметті ол жаны сүйіп, бар ынтасымен істейді. К.Тоқтабай үшін мектеп өзінің алған білімін жастарға беріп, ұрпақ тәрбиелейтін орын ғана емес, халықты ояту идеясын жастарға сіңіретін, Алаш жұртының мүддесі үшін күресетін саяси мінбе болды [2, 341 б].

1917-1918 жылдар аралығында қазақ зиялыларымен бірге Кәрім Досжанұлы облыстық, жалпы қазақ съездеріне қатысты. Елінің болашағын ойлаған Кәрім Досжанұлы өзінің саяси позициясын ұстанып, Алаш қозғалысына араласуға бел буады. Партияның Торғай кеңесіне мүшелікке алынады. Қазақ газетінде аз уақыт жұмыс жасап, алашордалықтармен тығыз араласып халықтың жай-күйіне көңіл бөле бастайды. Бұл жайлы

Алтын Айманованың естелігінде: «1918 жылдың қарашасында біздің үйге он екі кісі келіп түсті: Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Кәрім Тоқтабай, Қырымгерей Сейдалин, Ғазымбек Бірімжанов және т.б жолдан шалдығып, аттары болдырып, қатты шаршап келген қымбатты қонақтарды құрметпен қарсы алып жайғастырдық. Келушілерге ауыл-аймақтың адамдары сәлем бере, барлығы жиылып әңгіме-дүкен құрып отырды. Жолаушылар үй иесінен кешірім сұрап, жастықтарына жантайып, аяқтарын көсіліп демалды»-делінген [3, 181 б].

Жоғарыда айтқан 1917 жылғы Съезд негізінен патшалық тәртіп құлатылғаннан кейінгі жергілікті өкімет және басқару органдарын құру, жалпы қазақ және жалпы мұсылмандық съездер шақыру, мәдени, шаруашылық, дін ісі, Уақытша үкімет пен ол жалғастырып отырған соғысқа көзқарас, жаңа сот, байланыс жүйелерін қалыптастыру секілді маңызды мәселелерді өз жұмысының күн тәртібіне енгізді. Атап айтқанда, съездің күн тәртібі 14 мәселеден тұрды:

- 1) Жер-жердегі азаматтық комитеттер;
- 2) Жалпы қазақтық және жалпы мұсылмандық съездер;
- 3) Мемлекеттік басқару түрлері және Құрылтай жиналысы;
- 4) Халыққа білім беру;
- 5) Діни басқарма;
- 6) Аграрлық мәселе;
- 7) Сот;
- 8) Земство;
- 9) Баспасөз;
- 10) Почта;
- 11) Қоғамдық қаражат;
- 12) Уездік бастықтар мен зиянды чиновниктер;
- 13) Соғысқа көзқарас;
- 14) Қазақтарды тыл жұмысына шақыруға байланысты Торғай облысында болған оқиғалар.

Міне осындағы 12-14 пункттегі мәселеге қысқаша тоқтала кетсек. Съезде Омар Алмасұлы, Кәрім Тоқтабай, Әлмұхамед Қасымұлы және Тоймұхамед Көтібарұлы сияқтылар өз баяндамаларында облыстың бірқатар отарлық шенеуніктерінің лауазымдық қызметтерін асыра пайдалану арқылы жасаған көптеген қылмыстарының бетін ашты [4, 14-15 б].

Қазан төңкерісінен кейін орын алған Азамат соғысы жылдарында Кәрім Тоқтабай Алаштықтардың атынан Амангелді Имановтың көмекшісі болып сайланған. Бұл жайлы Мырзағалы Есполовтың тергеуінде: «Кажетсе, в апреле месяце мы поехали в Тургай. Организовали военком, военкомом был Амангельды Иманов, а его помощником избрали Карима Токтабаева»-делінген [5, 602 б]. Алайда бұл оқиғадан кейін Алашордалықтар мен Амангелдінің арасында келіспеушіліктер пайда болып, сәуірдің 20-сы күндері Амангелді Имановты тұтқындап, қалған өкілдерге Орынбор әкімшілігі халықты тонап, мал басын тартып алды деп айыптайды. Уақыт өте Қостанайда Колчак отряды Ахмет Байтұрсынұлы, Мырзағалы Есполов пен Кәрім Тоқтабайды тұтқындайды. Алайда бір күннен кейін, таң ата олар босатылып шығады. Солай, 15 қазанда Кәрім Тоқтабай мен Міржақып Дулатұлы бастаған Алашордашылар Торғайдан Орынборға бет алады. Партия құрамында жүріп, 1919 жылы Семей губерниялық Халық ағарту бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалып, ол қызметте 1921 жылға дейін жұмыс жасайды. Семейде Кәрім Досжанұлы Әлихан Бөкейханмен танысады. Осы жерде Кәрімнің ұлт көсемімен жақын қарым-қатынаста болып, Ә.Бөкейханның жер мәселесі жайлы айтқан сөздерін өзі автономиялы республиканың тұңғыш жер шаруашылығының халық комиссары болған уақытында жүзеге асырғысы келгендігін аңғарамыз. Семейде Губерниялық халық ағарту бөлімінде жұмыс істеп жүрген К.Тоқтабайды Ә.Жангелдин Орынборға жұмысқа шақырады. Ақмолада уездік халық ағарту бөлімінің меңгерушісі бола жүріп, 1921 жылдың 19 желтоқсанында партия мүшелігіне кандидаттыққа өтеді, 1922 жылдан мүше болады. Кәрім Досжанұлы 1922 жылы Әліби Жангелдин ұйымдастырған «Қызыл керуеннің» құрамында болып, Спасс, Қарағанды заводтары мен Қарқаралы уезін аралайды. Қызыл керуен күйзелген халыққа көмек көрсетумен айналысты. Керуеннің белсенді мүшелерінің бірі Кәрім кеңестендіру жұмыстарын насихаттауда ерекше көзге түседі [5, 502 б].

Атқарып жатқан еңбектері бағаланып, 1922-1924 жылдары Қазақ АКСР Халық ағарту комиссарының орынбасары, саяси ағарту жұмыстары бас басқармасының бастығы болып тағайындалады. 1924-1925 жылдары Қазақ Орталық атқару комитеті Егін шаруашылығы Халық комиссариаты жерге орналастыру бас басқармасының меңгерушілігіне көтеріледі. 1925 жылы Семей губерниялық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалады. Бұл уақытта елдің мазасын алған аштық уыты әлі тарқай қоймаған болатын. Торғай халқы 1921-1923 жылдар аралығында аштыққа ұшырады. Аштықтан қырылған халықтың саны есепсіз еді. Осы уақытта Тоқтабай әулеті аштықпен күресуге зор жәрдем жасады. Кәрімнің немере ағасы Батырхайыр Тоқтабай Есжанұлы Торғай үйезінің Аш-арық бөлімінің комиссия мүшесі болып сайланып, Алаш жұртына 1922 жылы «Ақ-жол» газеті арқылы «Торғай керуені», «Ашыққан ел», «Бұл не?», «Торғай халқының мұңы!» атты мақалаларын жолдайды. Бұл мақалаларда Торғай халқының жай-күйі, ашыққан елдің ащы запыран үні жазылады. Осы жылдары 1921-1922 жылдардың күзі мен қысында Ақмолада оқу бөлімін басқарып тұрған Кәрім Тоқтабай іскер, ұжымдастырушылық танытып, астығы мол шыққан Ақмола, Атбасардан астық жинап, Торғай халқына жөнелтіп жатты. 1921-1922 жылдары қазақ жерін қамтыған жұттан Торғай үшін Семейден де

ірі қара мал жиналады. Міржақып Дулатұлы онда, Семейде губерниялық сотта қызмет атқаратын. М.Дулатұлы бас болып, Жүсіпбек Аймауытұлындай елге танымал қаламгер қостап, істің басы-қасында Кәрім Тоқтабай жүріп, Семей елінен Торғай жұртына деп жылу жинайды. Семейліктер 8575 ірі қара жинап береді. Сол малды Торғайға айдап әкеліп, үлестіріп берушілердің басы-қасында Жүсіпбек Аймауытұлының өзі болады. Республикалық «Еңбекшіл қазақтың» (бүгінгі «Егемен Қазақстан» газеті) 1922 жылғы 16 желтоқсандағы 76 санында Торғай облысы жұртшылығының аштан өлуге айналған бір қатар қазағын 8575 ірі қара мал жинап беріп ажалдан арашалап қалғаны үшін: – Семей еліне алғыс айтамыз! – деп шын жүректен тебірене жазады А. Юсупов, Ә. Қасымұлы, К. Бүркітов, І. Бәйменов, Н.Құлжанов сынды хабарға қол қойған торғайлық азаматтар. 1927 жылы Қазақ Орталық атқару комитеті Халық ағарту, Егін шаруашылығы комиссары қызметеріне тағайындалып, бұл міндетті 4 жыл атқарады [2, 286 б].

Басқарма бастығы Кәрім Тоқтабай аштықтан жұтап, елден босып шыққан ағайындарына Қостанай губерниясы Әуликөлдің ең шұрайлы жерінен жер бөліп беріп, артель ұйымдастырады. Босып келген торғайлықтардың басын құрап ұйымдастырған артель атын «Қосағал» деп атайды. Қосағал Кәрім Досжанұлының арғы атасының аты. Торғайда осы аттас «Қосағал» зеңгірі бар. «Қосағал» артеліне Кәрім Досжанұлының немере ағасы Батырхайыр Есжанұлы жетекшілік етеді. Артелге Торғай жақтан босып келген 514 жанның басы осы жерде бірігеді. Торғай Уезінде «Қосағал» артелі ұйымдастырылып, онда 141 шаруашылық, 514 адам болды. Торғай еліне 1925 жылы Семейден 6 мыңға жуық ірі қара айдалып әкелінді де, шаруасы аса төмендеп кеткен адамдарға бөлініп берілді. Бұл шаруаға да ұйытқы болған Кәрім Тоқтабай еді. Осылайша, Кәрім Досжанұлы торғайлық ашыққан елге қамқор болған. Архив құжаттарында Торғай өлкесіндегі осы аштықтың алдын алуға еңбегі сіңген азаматтардың ішінде Кәрім Тоқтабайдың да аты жиі кездеседі. Бірақ, бүгін есімі ескерусіз келе жатқан Кәрімнің бұл еңбегі еш жерде жазылмай, айтылмай келеді [6, 154б].

Алаш ісі кітабында 1927 жылы қазанның 16-сы Қызылорда қаласындағы Елдес Омаровтың қосымша сауалнамасында Кәрім Тоқтабай жайлы айтып кетті, әрі Омаров Елдес: мен коммунистердің қазақ жұмысшыларының арасында десгруппалар бар екенін білемін. Олардың бірін Сәдуақасов Смағұл, Сұлтанбеков бұрынғы Халық комиссары, Мұнбаев, Жандосов және басқалар басқарады. Екінші топты Нұрмақов, Тоғжанов, Тоқтабай Кәрім және басқалар басқарады. Бірінші топ ұлтшыл болып саналады, екіншісі, менің ойымша, біріншісінен еш айырмашылығы жоқ. Белгіленген топтар арасында мансаптық талпыныстар мен жеке қатынастарға байланысты күрес бар. Бұрын "Алаш" партиясында болған, мамандығы бойынша педагог, бұрын Қазақ инпросында және САГУ (Средний Азиатский Государственный Университет-қазіргі Өзбекстан Республикасы Ташкент қаласы Мырза Ұлықбек атындағы университеті) Шығыс факультетінде оқытушы ретінде жұмыс істеген: Колчак билігі құлатылғаннан кейін мен бірінші рет Қостанай қаласында болдым, содан кейін 40-қа жуық басқа алашордашылармен бірге Атбасар уезіне қашып кеттім, қашқандар: Дулатов, Қадырбаев, Теміров Абдулла, Испулов. Кейінірек Тоқтабай Кәрім мен Бірімжанов Ғазымбек келді [7,168-169 б].

Келесі архив құжатында Міржақып Дулатұлының қосымша тергеуінде:

«Алашордалық зиялыларынан Құралин Тулябай комиссия мүшесі Кәрім Тоқтабаймен сөйлесті. Айтуы бойынша, ол Қызылорда қаласында тәркілеуден босату туралы өтініш білдірді, оның шынымен де тәркілеуге қарсы екенін түсіндім, бірақ оның тарапынан тәркілеуге қарсы нақты сөздер болған жоқ. Ол өткен жылдардың бірінде олардың ауылында болған және оның мүліктік жағдайы туралы біледі және оны босатуға уәде берді, бірақ ол босатылмады керісінше Гурьев ОКБ-ға жіберілді.

Тәркіленіп жатқан бай Исхаков Ахмадия онымен бір бөлмеде қалып Тоқтабай Кәрімге (комиссия мүшесі) кеңес алуға келгенін және Тоқтабай көмектесуге уәде бергенін айтты. Сонымен қатар, соңғырет пәтерге Лодарский округтік прокурор Оразалин Идрис Пав тәркіленгендер Тоқтабаевқа келгенін көрдім, әйелімен (Тоқтабайдың пәтері маған жақын болды). Оразалиннің Тоқтабайға кеңес алуға келгенін немесе танысу үшін келгенін білмеймін» деген баяндамайды жасайды [7, 673б].

1931 жылдан бастап үш жыл КСРО-ның Бүкіл Ресейлік Орталық атқарушы комитетінің жанындағы Қазақстанның өкілі болып Мәскеу қаласында тұрады. Алматы облысындағы «Дегресс» өнеркәсіп орталығының қосалқы шаруашылығының меңгерушісі болды. Осы кезде өзінің болашақ жары Мариямен танысады. Кәрім екеуінің таныстығы жайлы: «Мой брат Карасев работал директором конезавода, а Карим работал директором зернотреста. Его туда устроил мой брат. Карим работал хорошо, люди уважали его, он пользовался немалым авторитетом. И однажды Карасев, мой брат, пригласил его в гости, а я была у них дома. Вот тогда и познакомились. Карим стал ухаживать за мной, а потом спустя совсем малое время, предложил выйти замуж» - дейді Мария Петровна өзінің берген жауабында [8, 6 б]. Екеуі сол жылы үйленіп, 1935 жылы жаздың маусым айында Эста қыз бала дүниеге келеді. Эста неміс есімі екені мәлім, бұл жайлы да жары Мария: «Я хотела чтобы девочку назвали Марией, Машенькой, а Карим настаивал, чтобы ее назвать Эстой. Откуда у нее такое немецкое имя, мне не понять...» деп жауап береді. Отбасына қамқор болып, жақсы әке бола білген Кәрім жайлы, Мария тағы: «Карим всегда поддерживал меня и был честным работником. Он был уверен что он будет оправдан» дейді [8, 7 б]. Алайда тағдырдың жазуы басқаша еді. 1936 жылы М.И. Калинин Кәрімді Мәскеуге сот ісін қайта қарау үшін шақыртқан болатын. Партияның әділдігіне сенген Кәрім қуанып, жолға шығады. Алайда, 1-3 ақпан күндері өзін жайсыз сезініп, стационарға жатқызылады. Жары Мария таңертең стационарға хабар алуға барса кіргізбей, Кәрімнің ауыр халде екенін жеткізеді. Әйелінің айтуы бойынша алдында Кәрім қатты ауырмаған,

ешқандай ауырудың белгілері де болмағанын айтады. «Соңғы рет стационарда Кәрімді көргенімде ес-түссіз жатты, ал қолдарында қайдан екені белгісіз көк дақтар көп болды» деп жарымен соңғы кездесуін баяндаған болатын. Содан келесі күні, Кәрім Досжанұлы сол стационарда дүниеден озды. Стационардағы дәрігерлердің айтуы бойынша, ол жұқпалы қан ауруынан дүниеден өткен екен [9, 421 б].

К.Тоқтабай 1958 жылы 28 желтоқсанда ақталып, ал 1992 жылы 15 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Бас прокуратурасы К.Тоқтабайды толық ақтау туралы қорытынды шығарды.

Қорыта айтқанда мемлекет және қоғам қайраткері ретінде Кәрім Тоқтабай жас Қазақ республикасының қалыптасуы мен нығауына, оның ұлттық кадрларының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты, Қазақстанда білім беру, мәдениет пен ауыл шаруашылығын дамыту жөніндегі белсенді іс-шараларды атқарды. Ауыл шаруашылығы ғылымының дамуына өз үлесін қоса білген ғалым еді.

Кәрім Тоқтабай толық ақталғанымен, есімі әлі ескерусіз келеді. Әлі күнге дейін өмірі мен қызметі шығармашылық мұрасы толық зерттелген жоқ, іргелі еңбек түгілі шағын ғылыми мақала жоқ. К.Тоқтабайдың жер жайлы жазған кітаптары, баспасөз бетіне жарияланған мақалаларын іздеп тауып оқырманмен таныстыру керек. Оның есімін мектеп оқулықтарына, қала көшелеріне беру керек. Кәрім Тоқтабайдың ел үшін жасаған еңбектері сараланып, бұл күні болмаса бір күні өз бағасын алар деп сенеміз. Сеніміміз мол. Ел үшін еміренген ерлердің адал еңбектері халқымен түбі қауышады. Сондай ерлердің бірі К.Тоқтабайдың есімін қазақ ұмытпауы қажет!

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қиын тағдырлы комиссар //«Торғай тынысы», 2 бет, №109 саны / Ескендір Рамазан, «Дала дидары» газетінен / - 1991.- 6 желтоқсан.
2. Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық құрал. Тарихи тұлғалар. -2 том. Баспа редакциялық орталығы.- Алматы: 1938. – 493 б.
3. Ғазымбек Бірімжан. Шығармалар жинағы. - Нұр-Сұлтан: «Qut balasy» баспасы, 2021. – 250 б.
4. 1920-1930 жылдардағы Қостанай облысындағы қуғын-сүргін: жаңа фактілер мен деректер. Репрессия в Костанайской области в 1920-1930-е годы новые факты и источники: Коллективная монография / отв.ред. Р.Байдалы. – Костанай: ИП Re-set, 2023. – 226 с.
5. Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашовцами.- А. 2016. Т2. С.27-31
6. Тоқтабаев К. Әнес Ғ., Смағұлова С. Алаш Алашорда. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2009. – 305-306 б.
7. Алаш ісі 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары / Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах – Алматы: ТОО «Издательства LEM, 2022. – 984 с.
8. Три судьбы. Ф.Ахметов. - Алматы: 2018. – 96 б.
9. «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий(20-50 годы XX века) -1 том. Е.Т.Карина. Астана: 2022. – 622 б.

АЛАШ ИДЕЯСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Ерматов Н.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., Шаяхметова М.Н.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

marjanh@mail.ru

Қарағанды қ.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан- қазақтың, барша түркі дүниесінің зиялысы және еуразиялық идеяның бастаушысы болды. Сондықтан, Әлихан Бөкейханның ойларының соңғы уақыттағы өзектілігі мен оның өміріндегі көлеңкелі тұстарды айқындау қазіргі алаштанушы ғалымдардың ең маңызды рөлдерінің бірі. Ал оның есімі әлі күнге дейін өз салмақтылығын жоғалтпауының басты дәлелдері: Нұрсұлтан Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабындағы «ұлттық интеллигенцияның басшысы» және Қазақстан Республикасының Президенті Қ-Ж.Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласындағы «халқымыздың біртуар перзенті» деген тоқтамдарға келулері. XIX ғасырдың соңындағы ойлардың әрі қарай эволюциялық жолмен дамуы және оның XX ғасырдың басындағы маңыздылығының дамуы Қазақстан тарихында ғана емес, сонымен қатар, бүкіл Еуразия құрлығындағы мемлекеттер мен елдердің дипломатиялық қарым-қатынастарындағы рөлін тікелей көрсетеді.

Соңғы уақыттағы әлеуметтік желілердегі, БАҚ-тағы Алаш интеллигенциясы туралы әртүрлі ойлар өрбіп жүр. Сол ойларды ғылыми түсінікте дәлелдеу бұл жұмыстың негізгі мақсаты болып табылады.